Ószövetségi teológia
Dr. Varga Gyöngyi

„Borzongató" Ószövetség: Isten és a kinyilatkoztatás sötét oldala

1. Bevezető gondolatok

- Az Ószövetség gazdag hagyományanyagában meglehetősen gyakran találkozunk olyan szövegekkel, teológiai koncepciókkal, amelyek alaposan kimozdítják az olvasót / hallgatót a komfortzónájából. A **szövegek elbizonytalanítanak**: csalódást okoznak, ill. kényelmetlenül érintik azt, aki találkozik velük; megingatják hitében, összezavarják az istenképét, istenképeit, és az olvasónak konfrontálódnia kell olyan kemény kihívásokkal, amelyek nem férnek bele vallásos, spirituális látásmódjába.
- Vannak szövegek, amelyek nyíltan többfrontos **támadást intéznek** az olvasó, hallgató ellen: minden tekintetben kibillentik az egyensúlyi helyzetéből, sőt megrendítik szilárdnak gondolt alapállását. Megoldhatatlan teológiai problémákat tárnak elé: a szent szöveg autoritása mint kinyilatkoztatás (Isten igéje) és a szöveg tartalma, mondanivalója, üzenete kibékíthetetlen feszültségbe kerül egymással. Ilyenkor gyakori reakció a szövegekkel szembeni gyanú, majd a növekvő bizalmatlanság, amely adott esetben eljuthat a „leszámolás" pillanatáig: az Ószövetségtől – az Ószövetség Istenétől(!) - való a teljes elzárkózásig.
- Az **Ószövetség „sötét, árnyékos oldal**át" elsősorban is olyan textusok jelenítik meg, amelyekben az **erőszak mintázatá**val találkozunk. Istent és az emberrel / közösséggel való viszonyát, illetve az emberek közötti kapcsolatokat úgy mutatják be (gyakran kritikai reflexiók nélkül), hogy azokat teológiai – etikai, morális értelemben – a jézusi értékrend felől nézve – vállalhatatlannak tarthatjuk. Phyllis Trible feminista teológusnő találóan „**Texts of Terror**"-nak: terrorszövegeknek nevezte őket.
- E textusok kapcsán a **leggyakrabban feltett kérdések** a következők: Hogyan fér össze a szeretet Istenével az erőszak és a pusztítás? Vajon szentesíthet-e (és előírhat-e) Isten bármiféle erőszakot, terrort az emberek között, a világban? Egyáltalán: ki a felelős a rosszért a világban? Tényleg szüksége van Istennek véres áldozatok bemutatására azért, hogy kiengeszteljék őt? Van-e Istennek valóban erőszakos, félelmetes, halálos oldala – vagy csak az istenképeinknek? Amit Isten haragjaként említ az Ószövetség, az Istenből magából ered, vagy az ember vetíti ki rá? Lehet-e az átokzsoltárokkal együtt imádkozni? Miért hagyják a szentírók elbeszéléseikben kritikai reflexiók nélkül az erőszak különféle - nők, gyermekek, védtelenek elleni - megjelenési formáit?
- Általános vélekedés, hogy kevés olyan művet tarthatunk számon a **világirodalom**ban, amelyben annyi erőszakos és etikailag vállalhatatlan tett fordulna elő, és ahol Isten cselekvése annyira össze lenne kötve az erőszakkal, mint az Ószövetségben. Isten és a teológia sötét (vagy árnyékos) oldala valóságos tapasztalatként tükröződik a szövegekben.
- Az Ószövetség **teológiai koncepciói** alapvetően **empirikus** jellegűek. A tapasztalati tudásból bontakoznak ki a szentírók teológiai megfontolásai, látásmódjai. Ha az élet, a valóság ilyen, és Istennek köze van az élethez, a valósághoz, akkor köze van a **trauma-tapasztalatok**hoz is. Ha ő a Teremtő, akkor végső soron az ő felelőssége, ha ezek a negatív tapasztalatok, az erőszak mintázatai jelen vannak a teremtett világ minden szegmensében.

2. Néhány útjelző

- Fontos, hogy keresztényekként **nem teszünk különbséget JHWH és Jézus Krisztus Atyja: az *Abba* között**, mert **Jézus Krisztus sem tett különbséget**. Minden olyan igyekezet, amely Istennel kapcsolatban megkülönböztetést tesz a két Testamentum alapján, valójában az ő lényegének, valóságának sematizálása, leegyszerűsítése – ugyanakkor ilyen módon semmibevétele is!
- Az Ószövetség terror-szövegeihez való viszonyulásunkat tekintve egy további fontos szempont, hogy **ne történeti beszámolóknak, „helyszíni tudósításoknak" tekintsük a szövegeket** – főleg ne a felvilágosodás kora utáni történelemszemléletünk alapján. A bibliai hagyomány alapvető karaktere a **tanúságtétel**, amelyben megjelenhet történeti adat, utalás, ám nem a történeti kor és adatok rögzítése az elsődleges funkciója a bibliai textusoknak.

- A Biblia hosszú idő – mintegy ezer év – alatt fejlődött azzá a komplex irodalmi anyaggá, amely ma kánonként előttünk áll. Éppen ezért a szövegek értelmezésénél mindig be kell kalkulálnunk a **történeti**, illetve „evolúciós" **szempont**ot: bizonyos gondolatok, látásmódok évszázadokon keresztül alakultak, fejlődtek odáig, ahogyan ma pl. az Újszövetség tanúságtételében előttünk állnak. Magában az Ószövetségben is ki tudjuk mutatni egy-egy teológiai téma (különösen is az istenkép) **fokozatos kibontakozás**át, fejlődését.
- A Szentírást olyan **istenkereső emberek tanúságtételei** alkotják, akik a maguk korában, saját kontextusukban megérintődtek Isten jelenlététől, vagyis inspirálódtak általa. A **bibliai szöveg** is **tükrözi az emberi tudatosság természetét**. A Szentírás komplex szöveghagyományairól Richard Rohr (*Rejtett dolgok, 2010*) azt írja, hogy ezek egy „**három lépést előre, két lépést hátra** koreográfiát" mutatnak be előttünk. A Bibliának vannak olyan rétegei, amelyek progresszív teológiát képviselnek, más szövegek viszont rögzítenek, konzerválnak régi gondolati struktúrákat, vallási képzeteket (pl. kegyelem fölött álló törvény, lényeg fölött álló forma, kapcsolat fölött álló módszer, vagy pl. az engesztelés véráldozattal, a vérbosszú „intézménye", valamint a bosszúálló, kicsinyes isten képe).

- Az Ószövetség hagyományanyagán belül sok olyan textussal találkozunk, amelyek bizonyos értelemben egy **törzsi gondolkodás**t és **vallásgyakorlat**ot, törzsi **istenkép**eket tükröznek. Erre a látásmódra az jellemző, hogy a csoportszolidaritás körén kívül mindenki más ellenség, veszélyeztető tényező, akitől el kell határolódni: a **mi és ők** két kategóriájában lehet csak gondolkodni. Ezzel együtt járt egy alapvető **intoleráns** beállítottság, valamint a **csoportidentitás** meghatározásánál a negatív fogalmazás gyakorlata: mi nem vagyunk olyanok, mint ők!
- A **csoport által tisztelt Istenség** az adott közösség védelmezője, a törzs ellenségei az ő ellenségei is. Az istenképre szigorúság, kérlelhetetlenség jellemző, nem pedig a mindenekfölött álló szeretet. Az ókori Kelet vallási világában szinte mindenütt megfigyelhető az **istenségek versenyé**nek szemléletmódja. Az a nép, törzs, nemzet a nagy, amelynek nagy és hatalmas istene van. A bibliai Izrael teológiai hagyományában is helyet kapott ez az általánosan elterjedt, markáns gondolat. A **kivonulás- és a honfoglalás narratívái** lényegében ezt a szemléletmódot tárják elénk (lásd a fáraó és JHWH küzdelme az elsőbbségért; idegen istenek Kánaánban és JHWH uralma).
- Fontos, hogy az Ószövetséget olvasva mindig szem előtt tartsuk, hogy egy „**vajúdó szöveghagyomány**al" van dolgunk. „A vajúdó szöveg tükrözi és feltérképezi saját emberi küszködésünket, és magán a Biblián belülről szemlélteti ezeket az állomásokat. Szinte mindenre felkínálja az érett és éretlen válaszreakciókat, és nekünk meg kell tanulnunk, mi a különbség közöttük." (Richard Rohr: Rejtett dolgok, 2010, 27.) Megértőbbnek kell lennünk tehát az eltérő, egymásnak ellentmondó, illetve a különböző szellemi-spirituális fejlődési stádiumot mutató teológiai látásmódokkal, véleményekkel szemben. Ha elfogadjuk, hogy az Ószövetség természete a **pluralitás**: a „vagy-vagy" szemlélet helyett az „**is-is**", akkor inkább a csodálkozás és nem a megbotránkozás lesz az alapélményünk.
- Az Ószövetségben csak lassan, **fokozatosan érünk el** a törzsi vallásosság gondolatától, teológiai látásmódjától egy **inkluzívabb, érzékenyebb spiritualitás**ig, amelyre már nem a negatív identitásmeghatározások, a másokkal szembeni bizalmatlanság artikulálása, hanem egy tágasabb, befoga-

dóbb teológia jellemző. Hosszú ideig ez a kétféle koncepció egymás mellett létezett. Le kell szögeznünk tehát, hogy a bibliai Izrael történeti létében, kialakulásának folyamatában a törzsi gondolkodás egy **szükséges stádium** volt, ám **nem a cél**!

- Az Ószövetség 21. századi megközelítéseinek, értelmezési útjainak sorában találkozunk egy olyan szemlélettel, amely **krízis-irodalom**ként tekint az Ótestamentum szöveghagyományára. Vagyis úgy közelít hozzá, hogy komolyan veszi az írásba foglalás kontextusát, amely a fogsági, fogság utáni kor krízisekkel teli időszakába vezet el bennünket. érzékenyen figyel azokra a kérdésekre, amelyek a szövegek mögött húzódnak meg, és különféle társadalmi, szociális, politikai problémákat, kríziseket, kihívásokat feltételeznek.
- Az Ószövetség alap-beállítottsága számolás és őszinte szembenézés a válságokkal: az élet állandó veszélyeztetettségével, töredékességével, a külső és belső fenyegetésekkel. A **krízisintervenció és krízis-feldolgozás** drámai folyamatába, amint az a szövegekben megjelenik, bevonódnak a hit mély tapasztalatai, a remény, a közösségi megküzdési stratégiák: mindezekkel a szövegek mozgósítanak a rejtett erőforrások felfedezésére.
- Az Ószövetségből az tűnik ki számunkra, hogy **a zsidóság nem fojtotta el saját valóságát**, elfogadta úgy, ahogyan azt tapasztalta. Visszautasította a felszínes mítoszok vigasztalását, amint azt a környezetében más kultúrák gyakorolták. A bibliai Izrael nem akart eltávolodni saját ellentmondásaitól, vagy az életben rejlő ellentmondásoktól, az emberi történelem szörnyű sötétségeitől sem. Úgy kezdett **úrrá lenni** rajtuk, hogy **elbeszél**te azokat: és az elbeszélés már a feldolgozás része.

- Az Ószövetségben **két lépcsőfok**ot látunk a szövegekben az erőszak-tapasztalatok, traumaélmények kezelésével kapcsolatban. Vannak textusok, amelyek egyértelműen **leírják**, konstatálják ezeket a tapasztalatokat, vagyis nem hallgatják el, hanem **el- és kibeszélhetővé teszik** ezeket az élményeket, és a velük kapcsolatos életérzéseket, érzéseket. Ez mindenképpen már egy **nagy lépés előre, a megértés útján** - még akkor is, ha teljes megértésig nem biztos, hogy minden esetben eljuthatunk.
- Ezek a szövegek leírnak, de nem értelmeznek: a szentíróknak ez az alapállása érthető **elégedetlenség**et hív elő a késői olvasókban. Ilyen szöveg például Lót történetében az a momentum, amikor a felbőszült sodomaiaknak Lót a lányait ajánlja fel, hogy védje látogatóit, az angyalokat (1Móz 19,7-8); vagy a lévita másodfeleségének története, akinek megerőszakolását, majd halott testének feldarabolását csak tényszerű beszámolóként közli a szentíró, és lényegében az olvasóra hagyja az erőszakos cselekedetek reflexióját (Bír 19,25-30). Hasonló kihívást jelent a Kánaán földjének lerohanására, az itt élők kiirtására vonatkozó rendelkezés: „*Az itt lakó nemzetek városaiban, amelyeket örökségül ad neked Istened, az ÚR, ne hagyj életben egy lelket sem! Irtsd ki őket mindenestül: a hettitákat, az emóriakat, a kánaániakat, a perizzieket, a hivvieket és a jebúsziakat, ahogyan megparancsolta neked Istened, az ÚR; azért, hogy meg ne tanítsanak benneteket mindazoknak az utálatos dolgoknak az elkövetésére, amelyeket ők isteneik tiszteletére elkövetnek, és így ne vétkezzetek Istenetek, az ÚR ellen*." (5Móz 20,16-18)
- Ugyanakkor vannak olyan szövegek, amelyek **megpróbálnak megbirkózni** ezekkel a nagy kérdésekkel, és **teológiai reflexió**t fűznek a leírt, bemutatott eseményekhez, gondolatokhoz vagy éppen törvény- és rendelkezés-szövegekhez. Nem elégednek meg a tárgyilagos leírásokkal, hanem igyekeznek **utána járni a mögöttes szempontoknak**, és az üzenetre való reakcióba az **etikai irányultság**ot is belefoglalni, még ha mindez nagyon nehéz is. A *gyermekáldozat*tal kapcsolatban például nagyon elítélő a Tóra rendelkezése; az **erőszakra itt erőszak a válasz**, ezzel a rendelkezés visszatartó erejét próbálják: „*Mondd meg Izráel fiainak: Aki Izráel fiai közül vagy az Izráelben tartózkodó jövevények közül odaadja gyermekét Moloknak, halállal lakoljon: kövezze meg az ország népe. [...] Én is ellene fordulok az ilyen embernek, és kiirtom népe közül, mivel Moloknak adta gyermekét, és ezzel tisztátalanná tette szentélyemet, és meggyalázta szent nevemet. [...] Ha pedig az ország népe szemet huny fölötte, és nem öli meg azt az embert, aki Moloknak adja*

gyermekét, [...] akkor én fordulok az ellen az ember ellen és a nemzetsége ellen, és kiirtom a nép közül őt és mindazokat, akik követik a paráznaságban, paráználkodva Molokkal." (3Móz 20,2-5)

- Az erőszak reflexiójára számos példa van a **prófétai hagyomány**ban is, például így hangzik Ámósz intelme: „*Tudom, hogy milyen sok a bűnötök, és vétkeitek mily nagyok: sanyargatjátok az igazat, elfogadjátok a megvesztegetést, elnyomjátok a szegényeket a kapuban. Ezért hallgat most az okos, mert gonosz idő ez! A jóra törekedjetek, ne a rosszra, akkor életben maradtok, és veletek lesz az ÚR, a Seregek Istene – ahogy mondogatjátok. Gyűlöljétek a rosszat, szeressétek a jót, szerezzetek érvényt a törvénynek a kapuban! Talán megkegyelmez József maradékának az ÚR, a Seregek Istene.*" (Ám 5,12-15)

- Az Ószövetség és Újszövetség korának valóságfelfogását tekintve azt is tudatosítanunk kell, hogy a bibliai hagyományban is alapvetően **kétféle értelmezés** tükröződik. Találkozunk egy **holisztikus látásmód**dal, amely a világot megpróbálja összefüggő egészként szemlélni, ahol egyszerre van jelen jó és rossz – és ezt **Isten lényében, lényegében is összetartozó**nak tekinti, hiszen ő mindenek teremtője, és a valóság minden elemének reprezentálója. Ugyanakkor van egy **dualista valóságfelfogás** is, amely a jót és rosszat két külön világként fogja fel, és a **jó Isten és a gonosz** (istenek, sátán, ellenség, erő…) valóságát különválasztja egymástól. Isten a valóságnak csak egyik „felét" uralja, képviseli. Ellensége: a gonosz a vele szembenálló világ reprezentánsa, akit / amit Istennek le kell győznie, kontroll alatt kell tartania.
- Érdekes módon már a **kereszténység első évszázadaiban** a **dualista világszemlélet erősödött** föl, amely főként erre a kijelentésre tette a hangsúlyt: „*Az Isten világosság, és nincs benne semmi sötétség.*" (1Jn 1,5) A sátánt, ördögöt egy aktív, istenellenes hatalomként értelmezte, akit csupán majd a világtörténelem végén győz le Isten. Az emberi életet pedig úgy közelítette meg ez a teológiai gondolkodás, hogy **Isten és ördög** szüntelen küzdelme folyik benne, mögötte. A hitetlenséget vagy a bukás tapasztalatokat a sátán okozza! Az emberi lét végső kimenetelét pedig a **menny és pokol** alternatívájában ragadta meg. Ezért mindenki személyes felelőssége, hogy Isten vagy a sátán hangjára figyel-e: ez dönti el halála utáni sorsát.
- Az **Ószövetség régebbi** (fogság előtti, fogsági) **szövegei**ben nem találjuk a dualista megközelítés lenyomatait: a teremtés-elbeszélések **nem szólnak semmiféle ellen-istenségről**: egy ravasz kígyót mutatnak, aki kétséget ébreszt az emberben. Viszonylag későn, főként a **perzsa kultúra, vallás hatása** nyomán kezd el egy, **JHWH ellenlábasa**ként fellépő személy (sátán / vádló) feltűnni a szövegekben (Zak 3; Jób 1-2) mint „végrehajtó szerv". A perzsa világkép értelmében a földi valóság *Ahura Mazda*, a jó isten és *Ahrimán* (vagy Angra Mainju) az ellenisten (a sötétség ura) folyamatos küzdelmének színtere.
- Ez a vallási koncepció befolyással bírt a zsidóság fogság utáni teológiájára, sőt az újszövetségi teológiai gondolkodásában is fellelhető. Ezzel a szemléletmóddal az a nagy baj, hogy egy olyan **fatalista látásmód**hoz vezethet, amely **felmentést ad az ember számára** személyes döntései, tettei felelőssége alól, és kivetíti azt egy „külső tárgyra": a sötétség kívülről jön. Végső soron nem az ember, hanem a gonosz, a sátán az oka a rossznak és a bűnnek!
- Az **Ószövetség** azonban még e késői hagyományokban (az apokaliptikus jellegű irodalmában) is **határozottan képviseli a monoteizmus alapján** azt a nézetet, hogy a **sátán** (a kifejezés az Ószövetségben még funkciót jelöl: vádló, a vád képviselője) mindvégig **JHWH-nak alárendelt pozícióban** van, az ő kontrollja alatt áll. Ugyanakkor a szövegek jelentős részében inkább a holisztikus valóságfelfogással találkozunk: Istenben önmagában együtt van a világosság és a sötétség pólusa.

Ám 3,6	*Ézs 45,5.7.*	*JSir 3,34-38*	*Jób 6,4*	*Jób 19,6-11*
Ha megfújják a kürtöt a városban, nem kezd-e remegni a nép? Ha valami baj éri a várost, nem az ÚR hozza-e azt?	Én vagyok az ÚR, nincs más, nincsen isten rajtam kívül! [7]Én alkottam a világosságot, én teremtettem a sötétséget, én szerzek békességet, én teremtek bajt, én, az ÚR cselekszem mindezt.	Amikor az embert kiforgatják jogából, a Felséges szemei előtt zajlik ez; [36]amikor az ember nem jut a perben igazához, azt nem nézi el az Úr! [37]Ha bekövetkezik, amit valaki megmond, nem az Úr parancsából van-e az? [38]Nem a Felséges szavától függ a rossz is meg a jó is?	Mert a Mindenható nyilai vannak bennem, mérgüket issza lelkem, és Isten rettentései sorban elérnek engem.	Isten nyomorított meg, és ő kerített hálójába engem. [7]Ha erőszak miatt kiáltozom, nem kapok választ. Segítségért kiáltok, de nem véd a törvény. [8]Eltorlaszolta utamat, nem mehetek tovább, sötétbe burkolta ösvényeimet. [9]Dicsőségemtől megfosztott, levette fejemről a koronát. [10]Letördelt körös-körül, elpusztulok; kitépte reménységemet, mint valami fát. [11]Fellángolt ellenem haragja, és ellenségének tekintett engem.

3. Az erőszakos / haragvó Isten

- Az Ószövetség szövegei JHWH jósága mellett beszélnek haragjáról is. A jóság állandó, konstans karakterjegye Istennek: „*Irgalmas és kegyelmes az ÚR, türelme hosszú, szeretete nagy. Nem perel mindvégig, nem tart haragja örökké. Nem vétkeink szerint bánik velünk, nem bűneink szerint fizet nekünk. Mert amilyen magasan van az ég a föld fölött, olyan nagy a szeretete az istenfélők iránt. Amilyen messze van napkelet napnyugattól, olyan messzire veti el vétkeinket. Amilyen irgalmas az apa fiaihoz, olyan irgalmas az ÚR az istenfélőkhöz. Hiszen tudja, hogyan formált, emlékszik rá, hogy porból lettünk.*" (Zsolt 103,8-14) Ám amikor JHWH szabad utat enged haragjának, **Izrael „átmenetileg" nem tapasztalja** ezt a konstans jóságot.
- Isten haragjához kétféleképpen közelítenek az ószövetségi szövegek. Vannak, amelyek **nem keresnek magyarázatot** JHWH haragjának megnyilvánulására, hanem mint emberi tapasztalatot fogalmazzák meg a maga elemi erejében, megmagyarázhatatlan voltában. Ugyanakkor vannak olyan textusok, amelyek JHWH haragjának okát is megjelölik. A leggyakrabban ez az **indok** kerül elénk: **Izrael elhagyta Istenét**, megszegte a rá vonatkozó szövetségi előírásokat, felrúgta a rendet. Ezért súlyos bűnének következményeként kell elszenvednie Isten haragját, mint büntetést. A **Deuteronómiumi Történeti Mű** (5Móz-2Kir) és a **deuteronómista „iskola"** képviseli legmarkánsabban ezt a látásmódot az Ószövetségen belül, ugyanakkor a babiloni fogsághoz időben közeli **prófétai tradíciók**ban is találkozunk ezzel a szemlélettel. (lásd Jeremiás könyvét.)
- E teológiai szemlélet mögött az az **archaikus koncepció** áll, amely a tett-következmény összefüggést mindig a bűn-büntetés sémában gondolja el. A harag JHWH elsődleges reakciója, amely azonnal, mintegy „mechanikus módon" fellobban, mihelyt az ember bűnt követ el. A harag a bűnös cselekedet visszahatása, következménye, a bűn tehát megalapozza a bűnért járó igazságos büntetést. Ilyen módon Izrael történetteológiájában a harag közvetlen összeköttetést jelent Isten igazsága és a bekövetkező katasztrófa (elnyomatás, pusztulás, fogság) között.
- Általánosságban elmondhatjuk, hogy az idegen népek általi leigázás, az elnyomatás, a fogság tapasztalatai olyan reflexiókhoz vezetnek az ószövetségi szövegekben, amelyek Isten **gondviselés**ének és népével vagy az egyes emberrel való **kapcsolat**ának **teljes vagy részleges felfüggesztődés**ét mondják ki. Ezek Izrael tanúságtételében azok a negatív előjelű teológiák, amelyekben az „**elrejtőzködő**" (Ézs 45,15), titokzatos isteni valóságról van szó. A bibliai Izraelnek nincs válasza, megoldása Isten „hiánytapasztalatára" vonatkozóan: ezért nem is próbálja

menteni, igazolni JHWH-t, csak őszintén kimondja ezt a tapasztalatát. **Luther Márton** teológiai látásmódjában is helyet kapott ez a megközelítés: Istenről kétféle módon beszél a Szentírás „Deus revelatus"-ként, vagyis megnyilatkozó Istenként, és „Deus absconditus"-ként: elrejtőző Istenként. Ez a két kategória együtt mutatja be Isten szuverenitását.

- Az Ószövetség elismeri Istennek az erőszakra, haragra való készségét. Izrael hitének „alapszerkezetéhez" hozzátartozik ez a tapasztalat. JHWH népe uralkodójaként fenntartja magának az erő monopóliumát. Ereje pozitív és negatív előjellel is fordulhat saját népe vagy más népek felé. A régebbi szövegekben (ahol például az istenségek egymás közötti harca ábrázolódik ki) **JHWH hatalmának destruktív voltá**t kapcsolják haragjának megnyilvánulásához. Isten haragjának kiáradását nagyon intenzív képekkel jelenítik meg a szövegek. Itt **nincs indok**, nincs magyarázat, pusztán tényközlés.
- Jeremiás siralmainak 2. fejezetében találkozunk egy ilyen régebbi koncepcióval: „*Jaj, de sötét az a felhő, amelyet az Úr haragjában Sion leányára borított! Az égből a földre dobta Izráel ékességét, nem törődött lábai zsámolyával haragja napján. Elpusztította az Úr kíméletlenül Jákób összes hajlékát, ledöntötte haragjában Júda leányának erődítményeit; földre terítette, meggyalázta az országot és vezéreit. Izzó haragjában megfosztotta Izráelt minden hatalmától, visszavonta segítő jobbját, amikor jött az ellenség. Lángoló tűzként perzselte Jákóbot, emésztette körös-körül. Fölvonta íját, mintha ellenség volna, ráemelte jobb kezét, akár egy támadó, és megölt mindent, ami a szemnek kívánatos, Sion leányának a sátrában tűzként öntötte ki haragját. Olyan volt az Úr, mint az ellenség: pusztította Izráelt.*" (JerSir 1,2-5) Ez a szöveg „**traumairodalom**": a kimondott, elsírt tapasztalat a krízisfeldolgozás része, még akkor is, ha Isten népének nincs válasza, teológiai érve
- A **költői** megfogalmazás **képi intenzitása** jól megragadható Náhumnál: „*Indulatos és bosszúálló Isten az ÚR, bosszúálló az ÚR és haragtartó. Bosszút áll ellenfelein az ÚR, és haragtartó ellenségeivel szemben. (…) Ha megharagszik, ki állhat meg előtte, izzó haragjának ki állhat ellene? Lángoló haragja árad, mint a tűz, még a sziklák is szétporladnak tőle*." (Náh 1,2.6) Itt JHWH destruktív hatalma úgy jelenik meg, hogy **haragja kitöltéséhez igénybe veszi Izrael / Júda konkrét ellenségét** is, aki agresszív megnyilvánulásának eszközévé válik. (lásd pl. Jer 25) Az Ószövetségben tehát különbséget tesznek Isten haragjának és büntetésének gondolata között, a kettő nem mindig fedi egymást.
- Azt is megfigyelhetjük, hogy az ószövetségi szövegekben a harag sehol nem jelenik meg *melléknévként* JHWH-hoz kapcsolva, mintegy az ő tulajdonságaként. **Isten nem haragvó, hanem haragszik**, vagyis cselekvő módon kiönti haragját. A jóság, irgalmasság viszont sokszor jelenik meg a textusokban melléknévi formában. Ebből a nyelvi sajátosságból az következik, hogy a harag JHWH-nak nem belső lényege, hanem **külső, idegen cselekedete**. Ézs 28,21 megközelítésében ez így hangzik: „*Véghezviszi tettét, szokatlan tettét* (Luther német fordításában: „Fremdes Werk"), *elvégzi munkáját, rendkívüli munkáját."*
- Izrael közössége, amint az a szövegekből kitűnik, mindenvégig tartja magát ahhoz az állításhoz, amelyet többek között a 136. zsoltár refrénjében ismételget: „*Adjatok hálát az ÚRnak, mert jó, mert* ***örökké tart szeretete*** (jósága)!" Vagyis ez azt jelenti, hogy összemérhetetlenül erőteljesebb JHWH jósága a haragjánál.
- Ugyanezt a hitvallást fogalmazza meg az az **5 melléknév krédójá**ban is, amely kb. 20-szor kerül elénk különféle variánsokban, és szinte átszövi az Ószövetséget. A legmarkánsabban 2Móz 34,6-7-ben fogalmazódik meg: „*Az ÚR, az ÚR irgalmas és kegyelmes Isten! Türelme hosszú, szeretete és hűsége nagy! Megtartja irgalmát ezer nemzedéken át, megbocsátja a bűnt, hitszegést és vétket. Bár nem hagyja egészen büntetés nélkül, hanem megbünteti az atyák bűnéért a fiakat és a fiak fiait is három, sőt négy nemzedéken át.*" (// 4Móz 14,18; Jóel 2,3; Náh 1,3; Jón 4,2-3; Zsolt 86,15; 103,81; 45,8; Neh 9,17) Ez a hitvallás annak a meggyőződésnek is hangot ad, hogy bár JHWH képes a **harag**ra, és szuverenitását így is szabadon kinyilváníthatja, ám haragját mindvégig **kontroll alatt tartja, és határt szab neki.** (Lásd még pl. Jer 33,1-9)

4. Felhívás az erőszakra

4. 1. Az erőszak feltárása

- Az Ószövetségi hagyományban JHWH haragjának tapasztalata szorosan összekapcsolódik **Izrael és az egyes ember erőszak-tapasztalatai**val, amelyek jelen vannak a mindennapi életben, a politikai-társadalmi valóságban. Izrael közössége tisztában volt azzal, hogy **erőszakkal áthatott világ**ban él, léte fenyegetett, és a boldoguláshoz elengedhetetlen a küzdelem. A **valóságra reflektáló teológia** mindig számol ezekkel a szempontokkal.
- *René Girard* az archaikus kultúrákat vizsgálva **az erőszak emlékezetének elfojtásá**ról írt. Véleménye szerint a közösségek nagyon értettek ahhoz, hogy hallgatással leplezzék az erőszakot. A tragikus tényeket megváltoztatták, megszépítették, és közvetetten, főleg **mítoszok** formájában foglalják szavakba. Girard arról is írt, hogy minden ember lénye legmélyén **tovább él az erőszak elfedésének ősi mechanizmusa**. Ezért kell értékelnünk az **ószövetség**i hagyományokat abból a szempontból, hogy ebben a közösségben megkísérelték kifejezni, **feltárni az erőszakot**, és őszintébben szembesülni megnyilvánulási formáival, praxisával. Az Ószövetséget olvasva az a benyomásunk támad, hogy Izrael hite, vallása az erőszakra különösen hajlamos, ám inkább az a helyzet, hogy a történelem során talán **itt először történik meg** az erőszak valódi feltárása. Izrael történetéből valójában az sem derül ki sehol (pedig gyakori vélekedés), hogy a monoteizmus megjelenése elválaszthatatlan az erőszak elharapódzásától.
- Az **erőszakról szóló beszéd** tekintetében valójában **három formá**t különböztethetünk meg. Az **első**, szokásos forma az **elfojtás**. Valójában ezért tudunk meg olyan keveset az ókori irodalomból az erőszakról, amely lényegében átjárta az egész kort. Ám előfordult ennek ellenkezője is, amikor az erőszakkal egyenesen kérkedtek – ez a **második** forma. A **kérkedés** a birodalmi politika része volt. A *terrorpropaganda* módszerével sikerült a szomszédos népek befeketítése, demoralizálása. A **harmadik lehetőség**et Izrael hagyománya mutatja be: ráláthatunk arra, hogy **miként válik egy társadalom lassanként érzékennyé az erőszakra**. Izrael elkezdi új módon észlelni a valóságot, és egy másik nyelvet, más beszédformát talál hozzá. A korábbi technikákkal ellentétben már nem fojtja el vagy vetíti ki bűnbakokra, és nem használja a fenyegetés politikai eszközéül.
- Az erőszak-struktúrák és cselekmények feltárása révén az ószövetség szövegeiben – a környező világ irodalmi alkotásaitól eltérően – igazán szembesülünk a **vér és a halál** valóságával. Ugyanakkor azt is fontos látnunk, hogy **Izrael** történelme hosszú századaiban **túlnyomórészt az áldozatok és nem a tettesek között volt**. Az elnyomó hatalmak: Asszíria, Babilónia könyörtelen adókkal és hadisarcokkal sújtotta Izraelt - Júdát, városait elpusztították, népéből sokakat lemészároltak vagy kitelepítettek. Az erőszakot a tettesek nem, vagy alig veszik észre, az áldozatok perspektívája Izrael Szentírásában azonban helyet kap.

4. 2. A bosszú / vérbosszú gyakorlata

- Izrael közössége számára hosszú idő kellett, amíg kezdett ráébredni az erőszakra, ám újból és újból vissza is esett az erőszak világába. Ahogyan Izrael viszonya Istenéhez lassanként az egyistenhit formáját öltötte, úgy alakult ki fokozatosan az **emberi erőszak újfajta észlelése és reflexiója**. Ennek az erőszak-észlelésnek egyik **fontos vetülete a bosszú / vérbosszú** helye és gyakorlata a bibliai Izraelben.
- A **bosszú az erőszak alkalmazásának körébe tartozik**, de van **pozitív szerep**e. A vérbosszú az állam létrejöttét megelőző „**jogi intézmény**”-ként fogható föl. A korai társadalmakban pontosan szabályozták, hogy ki gyakorolhatja azt, és milyen mértékben. A hangsúly a bibliai koncepcióban is a **megelőző funkciójá**ra kerül, mégpedig azáltal, hogy az erőszaktevő ellen irányuló fenyegetés elébe ment, megelőzte az önhatalmú és kaotikus erőszakkitöréseket. Így jön létre a jog kezdetleges formái által kordában tartott, de mindenütt lappangó erőszak megnyilvánulásának szabályozott tere és lehetősége.
- A vérbosszú azt jelentette, hogy gyilkosság esetén a **meggyilkolt ember rokonai saját maguk állhattak bosszút a vélt tettesen** (5Móz 19,6). Ha azonban a gyilkossággal vádolt izraelita egy, a Mózesi törvény által megnevezett **menedékváros**ba futott, akkor kegyelmet kaphatott ügye

kivizsgálásának idejére, valamint bizonyított ártatlansága vagy a véletlenségből bekövetkezett gyilkosság esetén (5Móz 19) Az izraeli büntetőjog alapelve a „**ius talionis**" volt, azaz ki miben vétkezett, ugyanazzal kellett bűnhődnie (5Móz 19,21). Ez összhangban állt a korabeli közel-keleti joggyakorlattal.

- A Biblia tanúsága szerint a **bűneset közvetlen következménye a testvérgyilkosság**, amely a féltékenységből kibontakozó, **mimetikus (utánzó) erőszak**ról (lásd *René Girard*) tanúskodik. **JHWH itt nem gyakorolja a vérbosszút**, hanem jelet tesz a gyilkosra, és szavatolja biztonságát. Érdekes módon az első gyilkosság nyomán alakul ki az **emberi kultúra**. Káin és utódai építik fel az első várost, kezdik el az állattenyésztést, ők fedezik föl a zenét és a fémmegmunkálást. **1Móz 4** értelmében az ember a jog legősibb megnyilvánulása, a gyilkosságért kilátásba helyezett bosszú fenyegetésére alakítja ki a kultúrát. A **kultúrának kell ezután segíteni az erőszak megfékezésében**, amely az ember legelemibb kísértése.
- Mindebből az válik nyilvánvalóvá, hogy **az emberi fejlődés** egyetlen aspektusa, megnyilvánulási formája **sem származik ártatlanságból**: a társadalom tagozódása a városok funkcionális sokrétűségében, az állattenyésztés, a művészet, az ipar az erőszakra irányuló késztetéseket kötik és szelídítik meg. Ugyanakkor ez az erőszakot kordában tartó komplex stratégia mégis ambivalens marad, hiszen pl. az irigység és a boldogulásért, megélhetésért folytatott verseny fokozhatja is az erőszakot, akkor pedig az **ellen-erőszak**ot is fokozni kell. Ez az **erőszak-spirál**, amely a legszembetűnőbben a bűnbakképzés mechanizmusában érhető tetten.

4. 3. Az ellenség kiirtása és a „hérem"

- Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az ószövetségi szövegek nem kerülik meg a **konfrontációt az erőszak realitásá**val. Sőt, az **erőszak nyelvezete** is beépül az írott hagyományba. Alapvetően **három aspektus**t különíthetünk el egymástól: 1. Izrael és az egyes ember közvetlen tapasztalata az erőszakról, mint aki elszenvedi azt; 2. Izrael és az egyes ember reakciója az erőszakra; 3. Az erőszak alkalmazásának direkt útjai és lehetőségei Izrael és az egyes ember számára.
- A keresztény megközelítés legerőteljesebb kritikája azokkal a textusokkal szemben fogalmazódik meg, amelyekben a második és harmadik aspektusról van szó. Ezen belül is azok a szövegek igazán problémásak, amelyek **JHWH rendelkezéseként, elvárásaként fogalmazzák meg az erőszak alkalmazását és aktív gyakorlását**. 5Móz 20,10-20; 4Móz 21,21-35, valamint Józs 8,24-29 szövegeiben például nagy hangsúlyt kap az a gondolat, hogy a népeket, akik Kánaán területén élnek, ki kell irtania Izraelnek, hogy elfoglalhassa a helyüket. Ez a koncepció nagyon **éles teológiai kérdések**et vet fel: hogyan adhat parancsot JHWH más népek elleni **genocídium** elkövetésére, akik ugyanúgy az általa teremtett világhoz tartoznak?
- Georg Braulik, bécsi szentírástudós kimutatta, hogy a Deuteronómiumi Történeti Mű (5Móz-2Kir) **hadi tudósítás**ai és a véres, erőszakos cselekményekről szóló beszámolói idegen, **ókori-keleti mintá**kat követnek, nevezetesen az *asszír királyi propaganda szövegei*re alapulnak. E hódítás-beszámolóknak van egy rögzült mintája: az ország istene megbízást ad egy ország meghódítására, és ha lakosai ellenállást tanúsítanak, meg kell semmisíteni őket. Izrael is ezt a mintázatot használja ahhoz, hogy elbeszélje honfoglalását. Nem szabad ugyanakkor szem elől tévesztenünk a tényt, hogy amikor e szövegeket leírták, már **saját élmény**ként őrizték emlékezetükben, hogy miként hódították meg országukat az asszírok és a babiloniak.
- Izrael számára sohasem adatott olyan helyzet, sem gazdasági, sem katonai erő, hogy ilyen akciókat véghez vigyen. A hódításra vonatkozó ószövetségi koncepciók sokkal inkább a **fantázia konstrukciói**, mintsem történeti tudósítások. Egy érdekes párhuzam Assurbanipalhoz kötődő propaganda-irodalomból: *Assur és Szín (asszír istenek) a korona urai, régtől fogva királyság birtokosai, engem már anyám méhétől az asszírok országának pásztorává rendeltek. Samas, Adad és Istár úgy határozták, hogy a királyi uralmat rajtam keresztül gyakorolják. (...) Saji, Pintiti, Szinu városok összes lakóit – akik ezekkel a királyokkal tartottak és gonoszat terveltek Asszíria földje ellen – kicsiket és nagyokat megöltük fegyverrel, úgy hogy egy sem maradt közülük életben. Holttestüket póznákra függesztettük, bőrüket lenyúztuk, és befedtük velük városuk falait.* Ez a **szövegemlék** is

megmutatja, hogy milyen **brutális**an járt el az asszír katonai offenzíva hódítás közben. A **nyelvezet ismerős** az ószövetségi történeti hagyományokból…

- A bibliai Izraelben ismert volt az a gyakorlat, hogy egy-egy város elfoglalása után **kiirtották annak teljes lakosságát**. Ahhoz egyáltalán nem fér történelmi kétség, hogy az **ókori hadviselés**nek **része** volt a meghódított városok lakosságának kiirtása, és ezt a **győztesek istenének bemutatott áldozat**nak tekintették. Az Ószövetség is ismeri ezt a gyakorlatot, és „**hérem**”-nek nevezi, amelyet talán leginkább „megsemmisítés-áldozat”-ként fordíthatunk. A „hérem” tulajdonképpen az **áldás és átok** kettős realitásában ragadható meg, vagyis a rítus az élet és halál, a szent és a profán kiegyenlítődésének egy **archaikus koncepció**jára épül. A „hérem” konkrét gyakorlata Mózessel és Józsuéval kapcsolatban kerül elénk, amikor a hagyomány szerint meghódítják az ígéret földjét (5Móz 1–3 és Józs 1.6-7.10).
- Fontos azonban tudnunk, hogy a Józsué könyvében található honfoglalás-elbeszélés a „**visszatekintő történetírás**” kategóriájába tartozik. (Az elbeszélő ideje és az elbeszélés ideje nem esik egybe.) Az északi országrész pusztulása után kezdték összegyűjteni ezeket az „emlékezet- és identitáskonstruáló narratívákat”, majd babiloni fogság időszakában az írástudó-**papi teológiai körök** fogalmazták meg kortársaik számára a nép eredetére vonatkozó alapvető tudásanyagot. Az **írásban rögzített honfoglalás-történetek** (amelyek a leírt események idejétől fél évezrednyi távolságban keletkeztek) a fogságban élők számára reményt és motivációt adhattak a hazatérésre és az újrakezdésre, ugyanakkor a **közösségi identitás**t is erősítették. Ezek a szövegek úgy is értelmezhetők, mint az **erős nagybirodalmi fenyegetettség ellen irányuló „propaganda-iratok”**. JHWH-t itt, ezekben a textusokban úgy mutatják be, mint **nemzeti Istenség**et, aki hatalmát maradéktalanul kinyilvánítja az erős ellenség (illetve annak nemzeti istensége) felé, sőt azt megtorpanásra készteti, és végül le is győzi.
- Történeti szempontból **Józsué és Bírák** könyvei **kétféle megközelítés**t mutatnak Izrael közösségének letelepedésével kapcsolatban. Józsué könyve egy kelet felől elinduló, összehangolt katonai offenzívaként mutatja be a törzsek honfoglalását. Mind a tizenkét törzs egyszerre nyomul be a területre, és a JHWH csodatetteivel kísért harcok (Jerikó, Aj) következtében teljesen birtokba veszi a térséget. Ezekben a szövegekben az alapvető teológiai hangsúly nem a katonai események hű elbeszélésére, hanem valójában **JHWH mérhetetlen hatalmának megvallás**ára kerül. Ebben az összefüggésben kell elhelyezni a „hérem”-áldozat problémáját is, amely JHWH megérdemelt „zsákmánya” a győztes harc végén, és amelynek „elszabotálása” pusztító átkot von maga után. (Lásd Józs 7,10-26)
- A **Bírák könyvé**nek a honfoglalásra vonatkozó megközelítése **közelebb lehet a valósághoz**, a korabeli történeti viszonyokhoz. Egyrészt szerepel benne egy lista az el nem foglalt területekről (Bír 1,27-36); másrészt ez a hagyomány inkább a Kánaán földjén élő törzsi közösségek átrendezkedéséről, egymás közötti összefogásáról és területszerzéséről tanúskodik. Itt mintha egy területen belüli „honfoglalás” képe bontakozna ki előttünk – bár az erőszak különféle formákban itt is megjelenik.
- Izrael történeti emlékezete azt sugallja, hogy a különböző déli, keleti területekről származó **nomád és migráns csoportok** a Kánaán térségén belül élő törzsekkel együttesen **integrálódtak Izrael népességébe**. Ennek a bonyolult folyamatnak konkrét fázisait lehetetlen rekonstruálni. Csupán annyi vehető bizonyosnak, hogy a királyság államformájába lépő Izrael nem egy idealizált, 12 törzset rendszerben egyesítő, mesterséges politikai formáció, hanem sokkal inkább egy dinamikusan formálódó, törzsi, etnikai kapcsolatokkal sűrűn átszőtt szociológiai konglomerátum.

4. 4. Az átokzsoltárok

- Az átokzsoltárok az emberben lévő frusztrációnak, félelemnek a **harag, gyűlölet, erőszak** formájában történő megnyilvánulásait mutatják. Az elkeseredett ember, aki kiszolgáltatottá válik egy nálánál nagyobb hatalomnak, elnyomásnak, egy agresszív ellenségnek, ezekben a szövegekben az **átokmondás gyakorlatá**hoz folyamodik. A felületes olvasó azt gondolhatja, hogy a zsoltáros imádság helyett válogatás nélkül szórja szitkait az ellenfelére, annak vesztét, halálát kívánva.

- Ezeknek a zsoltároknak a **nyelvezete kétségtelenül sértő**, udvariatlan, agresszív: az emberi érzelmek legmélyebb „bugyraiba" ereszkedünk le, amikor ezeket a szövegeket olvassuk. A végső kétségbeesés az imádkozóból (mert a szövegek tényleg imádságok, hiszen részei a Zsoltárok könyvének és a kánonnak) azt a reakciót váltja ki, hogy egy **végső nagy számvetés**ben szembesítse önmagát és JHWH-t is az élet kegyetlen realitásával. Ez egy bátor és **kockázatos vállalkozás**, hiszen az ember ilyenkor kilép a védett keretei közül, a vallási komfortzónájából, kitárja magát, és ezzel egészen **védtelenné válik**.
- Az átokzsoltárok: Zsolt 18,38–43.48; 35,1–6; 69,28–30; 83; 108, 12–14; 109 a **krízis- és trauma-irodalom legmarkánsabb szövegei**nek tekinthetők. Az erőszak nyelvezete ezekben a szövegekben túllép a liturgiai-teológiai szóhasználaton, itt egy másik térbe lépünk be, ahol a fájdalom tapasztalatai artikulálódnak. Az asszír - babiloni szövegpárhuzamok is azt mutatják, hogy az **átok-szövegek** (lásd még Jer 17,18; 20,14; Jób 3) fontos **megküzdési stratégiá**t jelentettek a szenvedők számára saját traumaélményeik feldolgozásához.
- A zsoltárosok **Isten igazságosságá**ra, sőt bosszújára számítanak, **JHWH büntető ítélet**t követelve az ellenség számára. Bátran építenek a **bosszúálló JHWH teológiai koncepció**jára, mivel ez már ismert számukra a hagyományaikból. A szövegekben mindvégig megfigyelhető a vertikális irányultsá. Az imádkozók minden vádat, átkot, fenyegetés fölfelé irányítanak, vagyis **fölfelé robbannak**. Az átkok nem közvetlenül találják el az ellenséget, hanem előbb JHWH-hoz emelkednek – majd innen érkezhetnek vissza, a földi valóságba. Ez a stratégia **alapvető teológiai üzenet**et hordoz. Egyedül JHWH jogosult a bosszúra, ez az ő hatásköre. Az imádkozó, amikor kéri, utasítja őt a büntetés végrehajtására, mindvégig tudatában van annak, hogy végső soron **Isten szuverén módon dönt** ebben a kérdésben is.
- Az átokzsoltárokat halálra üldözött, végsőkig elkeseredett emberek imádkozták. Ez kollektív tapasztalat a bibliai Izrael körében – és a mi világunkban is. Éppen ezért ki vethet követ arra, akit ha el akarnak pusztítani, nem akarja áldani a gyilkosát?

Irodalom:

Walter Brueggemann: Az Ószövetség teológiája. Exit, Kolozsvár, 2013.
Richard Rohr: Rejtett dolgok. A Szentírás mint spiritualitás. Ursus Libris, Budapest, 2010.
Kocsi György: Az Ószövetség és az erőszak. https://vigilia.hu/regihonlap/2007/6/kocsi.htm
Jutta Hausmann: Nők és erőszak.
https://teol.lutheran.hu/tanszek/hebrew/files/Nok_es_eroszak.pdf
Jutta Hausmann: Ennyire kegyetlen az Isten?
okorportal.hu/wp-content/uploads/2013/03/2006_3-4_hausmann.pdf
Norbert Lohfink: Erőszak és monoteizmus. http://www.merleg-digest.eu/eroszak-es-monoteizmus/
Norbert Lohfink: Az erőszak leleplezése az Ószövetségben. ertedvagyok.hu/169/169_2.pdf